

VÁCLAV CVRČEK
A KOLEKTIV AUTORŮ

MLUVNICE

SOUČASNÉ ČEŠTINY

1/

JAK SE PÍŠE
A JAK SE MLUVÍ

KAROLINUM

Mluvnice současné češtiny 1/ Jak se píše a jak se mluví

**doc. Mgr. Václav Cvrček, Ph.D.
a kolektiv autorů**

Autoři:

doc. Mgr. Václav Cvrček, Ph.D. (vedoucí autorského kolektivu)

Ing. Vilém Kodýtek, CSc.

PhDr. Marie Kopřivová, Ph.D.

Mgr. Dominika Kovářiková, M.A.

prof. PhDr. Petr Sgall, DrSc.

Mgr. Michal Šulc, Ph.D.

Mgr. Jan Táborský

doc. PhDr. Jan Volín, Ph.D.

Mgr. Martina Waclawičová

Recenzenti:

prof. PhDr. František Čermák, DrSc.

PhDr. Josef Šimandl, Ph.D.

PhDr. PaedDr. Miloslav Vondráček, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

© Václav Cvrček (za kolektiv autorů), 2015

ISBN 978-80-246-2812-7

ISBN 978-80-246-2834-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

VÁCLAV CVRČEK
A KOLEKTIV AUTORŮ

MLUVNICE

SOUČASNÉ ČEŠTINY

1/

JAK SE PÍŠE
A JAK SE MLUVÍ

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2015

OBSAH

Poznámka k druhému vydání ---- 13

Předmluva ---- 15

1 OBECNÉ VÝKLADY O JAZYCE (Václav Cvrček) ---- 17

- 1.1 Jazyk jako prostředek komunikace ---- 18
- 1.2 Jazykové roviny a jednotky; jazykovědné disciplíny ---- 19
- 1.3 jazyk v rámci společnosti ---- 20
- 1.4 Jazyk a jazykovědci ---- 21
- 1.5 Jazykový korpus jako zdroj dat ---- 22

2 OBECNÉ POUČENÍ O ČEŠTINĚ (Václav Cvrček) ---- 25

- 2.1 Čeština jako národní jazyk a její variety ---- 26
 - 2.1.1 Mluvená a psaná čeština ---- 27
- 2.2 Definice jazykového standardu a jeho varianty v češtině ---- 27
 - 2.2.1 Spisovná a standardní čeština ---- 28
 - 2.2.2 Standardní a obecná čeština ---- 30
- 2.3 Sozrůzněnost češtiny v závislosti na žánru a stylu ---- 30

3 VÝVOJ ČEŠTINY (Dominika Kovářiková) ---- 33

- 3.1 Čeština mezi ostatními jazyky. Genetická příbuznost a typologická podobnost ---- 34
 - 3.1.1 Genetické zařazení češtiny ---- 34
 - 3.1.2 Typologické zařazení češtiny ---- 35
- 3.2 Vývoj jazyka ---- 36
- 3.3 Periodizace vývoje češtiny ---- 36
 - 3.3.1 Praslovanština ---- 36
 - 3.3.2 Počáteční fáze vývoje českého jazyka ---- 37
 - 3.3.3 Raná (stará) čeština ---- 37
 - 3.3.4 Čeština 14. století ---- 38
 - 3.3.5 Čeština 15. století ---- 39
 - 3.3.6 Čeština humanistická ---- 39
 - 3.3.7 Barokní čeština ---- 40
 - 3.3.8 Čeština v době národního obrození a v 2. polovině 19. století ---- 41
 - 3.3.9 Čeština 1. poloviny 20. století a čeština současná ---- 42

4 FONETIKA A FONOLOGIE (Jan Volín) ---- 43

- 4.1 Vztah mluvené a psané formy jazyka ---- **44**
- 4.2 Fonetický popis jazyka a řeči ---- **46**
- 4.3 Řečové orgány ---- **48**
- 4.4 Akustické vlastnosti řeči a percepce ---- **50**
- 4.5 Jednotky zvukového plánu češtiny ---- **53**
 - 4.5.1 Hláška, foném, alofon ---- **53**
 - 4.5.1.1 Vymezení pojmů ---- **53**
 - 4.5.1.2 Samohlásky ---- **54**
 - 4.5.1.3 Souhlásky ---- **57**
 - 4.5.1.4 Popis fonologického inventáře pomocí distinktivních rysů ---- **60**
 - 4.5.1.5 Změny na úrovni hlásek při produkci řeči ---- **62**
 - 4.5.2 Slabika ---- **68**
 - 4.5.3 Mluvní takt ---- **70**
 - 4.5.4 Promluvný úsek, promluva ---- **72**
 - 4.5.5 Replika, mluvní akt, mluvený text ---- **76**
- 4.6 Mluvné styly ---- **77**
- 4.7 Řečové poruchy, řečové vady a řečové chyby ---- **79**

5 LEXIKOLOGIE (Marie Kopřivová) ---- 81

- 5.1 Vymezení lexikologie a základní pojmy ---- **82**
 - 5.1.1 Související disciplíny ---- **82**
 - 5.1.2 Slovo ---- **83**
 - 5.1.3 Lexém ---- **84**
 - 5.1.4 Kolokabilita a kolokace ---- **85**
 - 5.1.5 Pojmenování ---- **86**
 - 5.1.6 Motivace (motivovanost) ---- **87**
- 5.2 Lexikální sémantika ---- **88**
 - 5.2.1 Význam ---- **88**
 - 5.2.1.1 Lexikální význam ---- **88**
 - 5.2.1.2 Gramatický význam ---- **89**
 - 5.2.2 Metafora ---- **89**
 - 5.2.3 Autosémantika ---- **90**
 - 5.2.4 Synsémantika ---- **90**
 - 5.2.5 Propria ---- **90**
 - 5.2.6 Apelativa ---- **90**
 - 5.2.7 Abstrakta a konkréta ---- **91**
 - 5.2.8 Polysémie ---- **91**
 - 5.2.9 Homonymie ---- **92**
- 5.3 Základní sémantické vztahy ---- **92**
 - 5.3.1 Synonymie ---- **92**
 - 5.3.2 Opozitnost ---- **93**
 - 5.3.3 Hyperonymie a hyponymie ---- **94**
- 5.4 Frazeologie ---- **95**
 - 5.4.1 Frazém ---- **95**
 - 5.4.2 Typy frazémů ---- **95**
- 5.5 Slovní zásoba češtiny ---- **96**
 - 5.5.1 Vrstvy slovní zásoby ---- **97**
 - 5.5.2 Způsoby obohacování slovní zásoby ---- **97**
 - 5.5.3 Současné způsoby obohacování slovní zásoby ---- **98**
 - 5.5.4 Statistické aspekty lexikonu. zipfův zákon ---- **99**

- 6 TVOŘENÍ SLOV** (Michal Šule) ---- **101**
- 6.0.1 Hledisko slovotvorné ---- **102**
 - 6.0.1.1 Tvoření odvozováním ---- **103**
 - 6.0.1.2 Rozšiřování a hromadění přípon ---- **104**
 - 6.0.1.3 Slovotvorné typy ---- **106**
 - 6.0.1.4 Slovotvorné kategorie ---- **106**
 - 6.0.1.5 Tvoření skládáním ---- **108**
 - 6.0.1.6 Tvoření zkracováním ---- **108**
 - 6.0.2 Hledisko pojmenovací (onomaziologické) ---- **108**
 - 6.0.3 Slovotvorná stavba slova – tvar slovního základu, tvar afixu ---- **109**
 - 6.0.3.1 Odvozování předponou ---- **109**
 - 6.0.3.2 Odvozování příponou ---- **109**
 - 6.0.3.3 Skládání ---- **113**
 - 6.1 Odvozování (derivate) – odvozeniny (deriváty) ---- **114**
 - 6.1.1 Mění se význam slova nebo slovní druh (mutace nebo transpozice) ---- **114**
 - 6.1.1.1 Odvozování předponou (prefixem) ---- **115**
 - 6.1.1.2 Odvozování příponou (sufixem) ---- **117**
 - 6.1.1.3 Odvozování cirkumfixem (před i za základovým slovem) ---- **126**
 - 6.1.1.4 Odvozování nekoncovým sufixem (uvnitř základového slova) ---- **129**
 - 6.1.1.5 Původní forma se nemění ---- **129**
 - 6.1.1.6 Původní forma se mění odsunutím přípony (desufixace) ---- **130**
 - 6.1.2 Význam slova ani jeho druh se nemění, přidává se zpřesňující rys (modifikace) ---- **131**
 - 6.1.2.1 Odvozování předponou (prefixem) ---- **131**
 - 6.1.2.2 Odvozování příponou (sufixem) ---- **132**
 - 6.1.2.3 Odvozování cirkumfixem (před i za základovým slovem) ---- **134**
 - 6.1.2.4 Odvozování nekoncovým sufixem (uvnitř základového slova) ---- **135**
 - 6.1.2.5 Původní forma se nemění ---- **136**
 - 6.1.2.6 Původní forma se mění odsunutím přípony (desufixace) ---- **136**
 - 6.2 Skládání (kompozice) – složeniny (kompozita) ---- **136**
 - 6.2.1 Vlastní skládání ---- **137**
 - 6.2.2 Smíšený způsob skládání ---- **139**
 - 6.2.2.1 Skládání a odvozování ---- **139**
 - 6.2.2.2 Skládání a zkracování ---- **141**
 - 6.2.3 Zvláštní případy skládání ---- **141**
 - 6.2.3.1 Opakování slova (reduplikace) ---- **141**
 - 6.2.3.2 Opakování rytmu (kvazireduplikace) ---- **141**
 - 6.2.3.3 Skládání s písmennou značkou ---- **142**
 - 6.2.3.4 Skládání se zkráceným slovem ---- **142**
 - 6.2.3.5 Skládání pozičně variantní ---- **142**
 - 6.2.4 Spráhování (juxtapozice) – sprežky (juxtapozita). Nevlastní skládání ---- **142**
 - 6.2.4.1 Dvoučlenná předložková sprežka ---- **143**
 - 6.2.4.2 Jiné než dvoučlenné předložkové sprežky ---- **143**
 - 6.3 Zkracování – zkrácená slova ---- **144**
 - 6.3.1 Vlastní zkracování ---- **144**
 - 6.3.2 Smíšený způsob zkracování ---- **146**
 - 6.3.2.1 Zkracování a odvozování ---- **146**
 - 6.3.2.2 Zkracování a skládání ---- **148**
 - 6.4 Zkratky a slova zkratková ---- **148**
 - 6.4.1 Zkratky hláskované ---- **148**
 - 6.4.2 Zkratky plynule čtené ---- **149**
 - 6.4.3 Slova zkratková – akronyma ---- **149**
 - 6.5 Přejaté části slov ---- **149**

7 MORFOLOGIE ---- 153

- 7.0 Úvod do morfologie (Václav Cvrček) ---- **154**
 - 7.0.1 Stavba slovního tvaru - morfematika ---- **155**
 - 7.0.2 Morfém a jeho kombinace - morfonologické alternace ---- **156**
 - 7.0.3 Slovní druhy ---- **158**
 - 7.0.4 Víceslovné ekvivalenty slovních druhů ---- **164**
- 7.1 Podstatná jména (substantiva) (Vilém Kodýtek) ---- **165**
 - 7.1.1 Obecná charakteristika podstatných jmen ---- **165**
 - 7.1.2 Jmenný rod ---- **166**
 - 7.1.2.1 Rod substantiv označujících živé bytosti ---- **166**
 - 7.1.2.2 Jmenný rod versus gender ---- **167**
 - 7.1.2.3 Kolísání rodu substantiva ---- **168**
 - 7.1.3 Číslo ---- **169**
 - 7.1.4 Pád (casus) ---- **170**
 - 7.1.4.1 Charakteristika jednotlivých pádů ---- **171**
 - 7.1.4.2 Pádový synkretismus ---- **173**
 - 7.1.4.3 Frekvence pádů ---- **173**
 - 7.1.5 Určenost a neurčenost substantiv. Determinátory určitosti ---- **174**
 - 7.1.6 Typy skloňování (deklinace) ---- **176**
 - 7.1.6.1 Třídění deklinačních paradigmat ---- **176**
 - 7.1.6.2 Přehled vzorů substantiv ---- **177**
 - 7.1.6.3 Frekvenční zastoupení substantiv podle vzorů ---- **183**
 - 7.1.7 Vzory substantiv ---- **184**
 - 7.1.7.1 Podstatná jména rodu mužského životného (maskulina animata) ---- **185**
 - 7.1.7.1.1 Vzor *had* ---- **185**
 - 7.1.7.1.2 Vzor *muž* ---- **191**
 - 7.1.7.1.3 Vzor *táta* ---- **194**
 - 7.1.7.1.4 Vzor *soudce* ---- **195**
 - 7.1.7.1.5 Deklinace dalších životných maskulin ---- **196**
 - 7.1.7.2 Podstatná jména rodu mužského neživotného (maskulina inanimata) ---- **198**
 - 7.1.7.2.1 Vzor *list* ---- **199**
 - 7.1.7.2.2 Vzor *stroj* ---- **205**
 - 7.1.7.2.3 Vzor *cyklus* ---- **206**
 - 7.1.7.3 Podstatná jména rodu ženského (feminina) ---- **207**
 - 7.1.7.3.1 Vzor *žena* ---- **207**
 - 7.1.7.3.2 Vzor *duše* ---- **212**
 - 7.1.7.3.3 Vzor *píseň* ---- **218**
 - 7.1.7.3.4 Vzor *kost* ---- **219**
 - 7.1.7.3.5 Další typy skloňování feminin ---- **222**
 - 7.1.7.4 Podstatná jména rodu středního (neutra) ---- **223**
 - 7.1.7.4.1 vzor *stavení* ---- **223**
 - 7.1.7.4.2 vzor *město* ---- **224**
 - 7.1.7.4.3 vzor *moře* ---- **229**
 - 7.1.7.4.4 vzor *kuře* ---- **230**
 - 7.1.7.4.5 Další vzory neuter ---- **231**
 - 7.1.7.5 Skloňování názvů párových orgánů těla v plurálu ---- **235**
 - 7.1.7.6 Vokativ ---- **236**
- 7.2 Přídavná jména (adjektiva) (Dominika Kovářiková) ---- **238**
 - 7.2.0 Obecná charakteristika přídavných jmen ---- **238**
 - 7.2.1 Gramatické kategorie přídavných jmen: jmenný rod, číslo, pád; stupňování ---- **239**
 - 7.2.2 Druhy skloňování ---- **239**

- 7.2.2.1 Složené skloňování adjektiv ---- **240**
- 7.2.2.2 Jmenné skloňování adjektiv ---- **244**
- 7.2.2.3 Smíšené skloňování adjektiv, přivlastňovací přídavná jména ---- **246**
- 7.2.2.4 Nesklonná přídavná jména ---- **248**
- 7.2.3 Stupňování (komparace, gradace) ---- **249**
 - 7.2.3.1 Komparativ ---- **250**
 - 7.2.3.2 Superlativ ---- **252**
 - 7.2.3.3 Nepravidelné stupňování ---- **252**
- 7.3 Zájmena (pronomina) (Marie Kopřivová) ---- **254**
 - 7.3.1 Význam zájmen ---- **254**
 - 7.3.2 Dělení zájmen ---- **255**
 - 7.3.2.1 Zájmena osobní ---- **255**
 - 7.3.2.2 Zájmena přivlastňovací ---- **258**
 - 7.3.2.3 Zájmena ukazovací ---- **262**
 - 7.3.2.4 Zájmena tázací ---- **265**
 - 7.3.2.5 Zájmena vztažná ---- **267**
 - 7.3.2.6 Zájmena neurčitá ---- **268**
 - 7.3.2.7 Zájmena záporná ---- **269**
- 7.4 Číslovky (numeralia) (Václav Cvrček) ---- **270**
 - 7.4.1 Číslovky základní ---- **271**
 - 7.4.2 Číslovky řadové ---- **277**
 - 7.4.3 Číslovky násobné ---- **278**
 - 7.4.4 Číslovky druhové ---- **278**
 - 7.4.5 Ostatní výrazy s kvantifikačním významem ---- **279**
- 7.5 Slovesa (verba) (Václav Cvrček) ---- **279**
 - 7.5.1 Gramatické kategorie sloves ---- **281**
 - 7.5.1.1 Osoba (persona) ---- **281**
 - 7.5.1.2 Číslo (numerus) ---- **284**
 - 7.5.1.3 Způsob (modus) a čas (tempus) ---- **285**
 - 7.5.1.3.1 Oznamovací způsob (indikativ) ---- **285**
 - 7.5.1.3.2 Podmiňovací způsob (kondicionál) ---- **288**
 - 7.5.1.3.3 Rozkazovací způsob (imperativ) ---- **289**
 - 7.5.1.4 Slovesný rod (genus verbi) ---- **290**
 - 7.5.1.5 Vid (aspekt) ---- **292**
- 7.5.2 Tvary sloves: jednoduché a složené, kmeny ---- **294**
- 7.5.3 Tvary sloves: určité a neurčité ---- **295**
- 7.5.4 Časování (konjugace) ---- **297**
 - 7.5.4.1 První třída (-e) ---- **298**
 - vzor *nese* (čte) ---- **299**
 - vzor *bere* ---- **301**
 - vzor *peče* (může) ---- **302**
 - vzor *maže* (dokáže) ---- **303**
 - vzor *umře* ---- **305**
 - 7.5.4.2 Druhá třída (-ne /-me) ---- **306**
 - Vzor *tiskne* ---- **306**
 - Vzor *mine* ---- **307**
 - Vzor *začne* (zajme) ---- **308**
 - 7.5.4.3 Třetí třída (-je) ---- **309**
 - Vzor *kryje* ---- **309**
 - Vzor *kupuje* ---- **310**

- 7.5.4.4 Čtvrtá třída (-í) ---- **311**
 - Vzor *trpí* (*myslí*) ---- **312**
 - Vzor *prosí* ---- **313**
 - Vzor *sází* ---- **314**
- 7.5.4.5 Pátá třída (-á) ---- **315**
 - Vzor *dělá* ---- **315**
- 7.5.4.6 Nepravidelná slovesa (být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět; lze) ---- **316**
 - Sloveso *být* /*bejt* ---- **316**
 - Sloveso *chtít* ---- **319**
 - Sloveso *jíst* ---- **319**
 - Sloveso *jít* ---- **320**
 - Sloveso *jet* ---- **321**
 - Sloveso *mít* ---- **321**
 - Sloveso *vědět* ---- **322**
 - Sloveso *vidět* ---- **323**
- 7.6 Příslovce (adverbia) (Martina Waclawičová) ---- **323**
 - 7.6.1 Zájmenná příslovce ---- **324**
 - 7.6.2 Skupiny příslovců podle významu ---- **325**
 - 7.6.2.1 Příslovce času ---- **325**
 - 7.6.2.2 Příslovce místa ---- **327**
 - 7.6.2.3 Příslovce způsobu ---- **327**
 - 7.6.2.4 Příslovce míry ---- **328**
 - 7.6.2.5 Příčinná příslovce ---- **329**
 - 7.6.2.6 Zařazení příslovců podle kontextu ---- **329**
 - 7.6.3 Adverbia modální a stavová ---- **329**
 - 7.6.4 Stupňování příslovců ---- **330**
 - 7.6.5 Zařazení do slovního druhu podle kontextu ---- **332**
- 7.7 Předložky (prepozice) (Martina Waclawičová) ---- **332**
 - 7.7.1 Předložky podle původu ---- **333**
 - 7.7.1.1 Předložky vlastní ---- **333**
 - 7.7.1.2 Nevlastní a víceslovné předložky ---- **333**
 - 7.7.2 Skupiny předložek podle spojitelnosti s pády ---- **334**
 - 7.7.2.1 Předložky pojící se s nominativem ---- **334**
 - 7.7.2.2 Předložky pojící se s genitivem ---- **335**
 - 7.7.2.3 Předložky pojící se s dativem ---- **336**
 - 7.7.2.4 Předložky pojící se s akuzativem ---- **338**
 - 7.7.2.5 Předložky pojící se s lokálem ---- **339**
 - 7.7.2.6 Předložky pojící se s instrumentálem ---- **340**
 - 7.7.3 Vokalizace předložek ---- **340**
- 7.8 Spojky (konjunkce) (Martina Waclawičová) ---- **342**
 - 7.8.1 Struktura spojek ---- **342**
 - 7.8.1.1 Jednočlenné spojky ---- **342**
 - 7.8.1.2 Vícečlenné spojky ---- **342**
 - 7.8.2 Souřadící spojky ---- **343**
 - 7.8.2.1 Slučovací spojky ---- **343**
 - 7.8.2.2 Odporovací spojky ---- **343**
 - 7.8.2.3 Vylučovací spojky ---- **344**
 - 7.8.2.4 Stupňovací spojky ---- **344**
 - 7.8.2.5 Důvodové spojky ---- **345**
 - 7.8.2.6 Důsledkové spojky ---- **345**
 - 7.8.3 Podřadící spojky ---- **345**

- 7.8.3.1 Obsahové spojky ---- 346
- 7.8.3.2 Časové spojky ---- 346
- 7.8.3.3 Způsobové spojky ---- 346
- 7.8.3.4 Příčinné spojky ---- 346
- 7.8.3.5 Srovnávací spojky ---- 347
- 7.9 Částice (partikule) ---- 347
 - 7.9.1 Částice postojové (modální) ---- 349
 - 7.9.1.1 Faktuální (veritativní) částice ---- 349
 - 7.9.1.2 Volní (voluntativní) částice ---- 350
 - 7.9.1.3 Výrazové (expresivní) částice ---- 350
 - 7.9.2 Částice pocitové (emocionální) ---- 350
 - 7.9.3 Částice hodnotící (evaluativní) ---- 350
 - 7.9.4 Částice zesilovací (intenzifikační) ---- 351
 - 7.9.5 Částice členící text ---- 351
- 7.10 Citoslovce (interjekce) ---- 351
 - 7.10.1 Citoslovce faktuální ---- 352
 - 7.10.2 Citoslovce volní (voluntativní) ---- 352
 - 7.10.3 Citoslovce emocionální ---- 353
 - 7.10.4 Citoslovce kontaktové ---- 353
 - 7.10.5 Citoslovce onomatopoická (zvukomalebná, imitativní) ---- 353

8 UVEDENÍ DO SYNTAXE (VĚTNÁ STAVBA) (Petr Sgall) ---- 355

- 8.1 Úvodní poznámky ---- 356
- 8.2 Základní pojmy závislostní syntaxe ---- 357
- 8.3 Syntaktické jevy netytické ---- 361
- 8.4 Souřadnost a další vztahy ---- 362
- 8.5 Aktuální členění věty ---- 362

9 NAUKA O TEXTU A STYLU (STYLISTIKA) (Jan Táborský) ---- 365

- 9.1 Styl a stylistika ---- 366
- 9.2 Stylový potenciál jazyka (funkční spektrum jazyka) ---- 366
- 9.3 Zákonitosti výběru jazykových prostředků ---- 368
 - 9.3.1 Objektivní stylotvorné faktory ---- 369
 - 9.3.2 Subjektivní stylotvorné faktory ---- 371
- 9.4 Stylová hodnota výrazových prostředků ---- 372
- 9.5 Styly češtiny ---- 373
 - 9.5.1 Styl prostě sdělovací ---- 373
 - 9.5.2 Styl odborný ---- 373
 - 9.5.3 Styl umělecký ---- 374
 - 9.5.4 Styl publicistický ---- 375

10 PSACÍ SOUSTAVA (PRAVOPIS, ORTOGRAFIE) (Václav Cvrček) ---- 377

- 10.1 Psací soustava a jazyk ---- 378
- 10.2 Inventář znaků ---- 379
- 10.3 Principy české psací soustavy ---- 380
 - 10.3.1 Psaní písmene ch a písmen q, w, x ---- 381
 - 10.3.2 Psaní hlásek podléhajících spodobě znělosti (p, b, t, d, s, z apod.) ---- 381
 - 10.3.3 Psaní skupin di, ti, ni; dě, tě, ně ---- 382
 - 10.3.4 Psaní i / í a y / ý ---- 382
 - 10.3.5 Psaní písmene ě (skupiny dě, tě, ně; bě/bje, vě/vje, pě/pje; mě/mně) ---- 385
 - 10.3.6 Psaní písmen ú/ů ---- 386

10.3.7	Psaní souhláskových skupin na hranicích slov a částí slov ----	387
10.3.7.1	Psaní předložek a předpon s a z ----	387
10.3.7.2	Psaní přípon -ší a -čí ----	388
10.3.7.3	Psaní přípon -ský, -ství, -stvo a -cký, -ctví, -ctvo ----	389
10.3.7.4	Psaní zdvojených hlásek ----	391
10.3.8	Psaní rozdělovacích značek ----	391
10.3.9	Vlastnosti, které se projevují v rámci psaného textu ----	395
10.3.9.1	Psaní velkých písmen ----	395
10.3.9.2	Hranice slov v písmu ----	396
10.3.9.3	Rozdělování slov (na konci řádků) ----	398
10.3.10	Psaní cizích slov ----	398
10.3.11	Zkratky ----	399
10.3.12	Tradiční a historický princip (odchylky a nepravidelnosti) ----	400
10.4	Zvládání psací soustavy ----	401

Seznam zkratk ---- **402**

Literatura ---- **404**

Rejstřík termínů ---- **408**

POZNÁMKA K DRUHÉMU VYDÁNÍ

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

držíte před sebou druhé vydání **Mluvnice současné češtiny 1/ Jak se píše a jak se mluví**. Po obsahové stránce doznal text mluvnice jen minimum změn. Nejpodstatnější odlišností oproti edici předchozí je inovovaná grafická podoba celé knihy. V důsledku toho došlo ke změně stránkování, což znamená, že čísla stran v prvním a druhém vydání neodkazují k totožným pasážím v textu. V tomto smyslu byl zrevidován rejstřík termínů. Vedle toho bylo provedeno několik spíše drobnějších korekcí v textu samotném (opravy některých formulací).

*Za autorský kolektiv
Václav Cvrček*

PŘEDMLUVA

Rodilí mluvčí svůj jazyk znají a používají ho více či méně efektivně; nemají ale přehled o všech jeho zákoutích a orientují se bezpečně jen v těch sférách, které sami aktivně užívají nebo s nimiž se dostávají dennodenně do styku. V oblastech, v nichž jistotu nemají, sahají proto po poučení do odborných publikací nebo se přímo lingvistů dotazují.

Mluvnice, která se vám dostává do ruky, je v tomto směru jiná než ty předchozí. Především se nejedná o normativní příručku. Jejím cílem je popsat jazyk srozumitelnou formou tak, jak se projevuje v promluvách a textech, které nositelé jazyka produkují. Jinými slovy, je založena na průměrném mluveném a psaném úzu. Neaspiruje tedy na příručku, která by vám chtěla určovat, jak se co říká a píše „správně“ nebo „spisovně“, jak to dělávaly mnohé popisy, ale důsledně registruje varianty, které se v současném jazyku vyskytují, a přikládá jim takovou váhu, jaká jim reálně v úzu náleží.

Rozdíl mezi touto mluvnicí a předchozími popisy by se tak dal vyjádřit tím, že tato mluvnice se nesnaží popisovat jazyk, jak **by měl vypadat**, ale jak **skutečně vypadá**. Východiskem pro tento postup je praktická úvaha, podle níž se orientace v tak složitém systému, jako je jazyk, získává nejlíp prostřednictvím jeho dobré a nezkreslené znalosti.

Mluvnice, jejíž první díl máte před sebou, není nová jen v tom, že neužívá dřívější způsoby hodnocení jazykových prostředků na ose správný – špatný (což je vždy v jazyce problematické), ale také ve způsobu zpracování. Materiálovou základnou pro vytváření této příručky byly (vůbec poprvé v historii popisů češtiny) jazykové korpusy, což jsou rozsáhlé a reprezentativní počítačově zpracované soubory jazykových dat, které poskytují široké spektrum informací o tom, jak se dané prostředky užívají (více informací na [http:// www.korpus.cz](http://www.korpus.cz)).

Je proto na vás, uživatelích této mluvnice, abyste se po seznámení s předkládanými jevy rozhodli pro to, jak svůj konkrétní text budete formulovat, kterým prostředkům dáte přednost, a to vše s nezkresleným povědomím o tom, jaké postavení mají prostředky, které hodláte užít, v reálné komunikaci.

Autoři

Tato publikace vznikla za podpory Výzkumných záměrů MSM 0021620823 (Český národní korpus a korpusy dalších jazyků) a MSM 0021620825 (Variabilita zvukových prostředků jazyka a řeči: její zdroje a meze z hlediska komunikace).

1
OBECNÉ VÝKLADY
O JAZYCE

1.1 JAZYK JAKO PROSTŘEDEK KOMUNIKACE

Existuje mnoho definic jazyka, které se liší ve svých východiskách a v oblastech, které akcentují. Pro účely této mluvnice můžeme definovat **přirozený jazyk** jako systém verbálních znaků (morfémů, slov, vět), který slouží k mezilidské komunikaci.

Vedle přirozených jazyků, jejichž vznik není dán invencí a snahou tvůrců, existuje i mnoho jazyků umělých (esperanto, interlingva atd.). Něco jiného jsou ovšem např. jazyky programovací a různé formální jazyky logiky, nemluvě o soustavách znaků, jako jsou např. značky silničního provozu. Význam a obsah takových značek je vždy omezen na jednu parciální oblast, a proto není možné jejich systémy považovat za univerzální nástroje komunikace.

Komunikací rozumíme přenos informací, který předpokládá na jedné straně produktora (tvůrce sdělení) a na straně druhé jednoho nebo více recipientů (příjemců sdělení). Komunikace (jejíž nejběžnější formou je čtení napsané zprávy nebo rozhovor) probíhá v určitém prostředí, které zajišťuje spojení mezi oběma účastníky (komunikační kanál) a spoluvytváří kontext komunikace. Přenos informací probíhá za použití kódu (v našem případě přirozeného jazyka), jehož prostřednictvím produktor kóduje obsahy, sdělované informace, které jsou pak na straně recipienta znovu dekodovány.

Je zjevné, že při kódování a dekodování dochází ke ztrátě některých informací. Obsahy našeho vědomí jsou většinou natolik komplexní, že musí dojít k jejich zjednodušení, k jejich klasifikaci ve shodě s jazykovým systémem, aby bylo možné je pomocí jazyka sdělovat. Na druhé straně dochází k deformaci původního sdělení i na straně posluchače nebo čtenáře. Proces dekodování je výrazně ovlivněn individualitou příjemce, který se pokouší interpretovat sdělení na základě svých zkušeností a znalostí; ty se nikdy plně neshodují se zkušenostmi a znalostmi produktora.

Jazykověda se na jazyk od dob zakladatele moderní lingvistiky Ferdinanda de Saussure (1857–1913) dívá z dvojí perspektivy: jednak jde o konkrétní promluvy (mluvené nebo psané), tedy o realizace řečové činnosti, kterým se říká **mluva** (odborně parole,

výslovnost [parol]), a jednak jde o abstraktní **jazykový systém** (langue, výslovnost [la:ng]), který stojí v pozadí vytváření promluv; ten je uložen v myslích uživatelů jazyka a není bezprostředně pozorovatelný.

Každý živý přirozený jazyk se vyskytuje ve své primární podobě, která je mluvená. Od ní je v jazycích, které znají písmo, odvozena podoba psaná. Obě formy se zřídka zcela shodují. **Mluvený jazyk** je ve většině aspektů progresivnější. Většina změn se projevuje nejdříve v něm a je primárním mateřským jazykem každého mluvčího. Toto rozdělení na mluvený a psaný jazyk – některými mluvnicemi neprávem opomíjené – je základním organizačním principem předkládané příručky.

1.2 JAZYKOVÉ ROVINY A JEDNOTKY; JAZYKOVĚDNÉ DISCIPLÍNY

Jazykový systém je hierarchická struktura, ve které se jednotky nižších rovin podílejí na výstavbě rovin vyšších. Hranice vyšší jednotky tak skoro nikdy neprochází „vnitřkem“ jednotky nižší, s výjimkou např. frazémů (viz 5.4.1) přerušených zájmenem jako ve spojení je **vám** libo. Představením jednotlivých rovin a jednotek, které se na nich nacházejí, si můžeme udělat přehled i o základních lingvistických disciplínách.

Nejmenší vydělitelnou jednotkou jazyka je **hláska** (pro jeho mluvenou podobu) a **písmeno** (pro podobu psanou). Tyto jednotky samy ještě význam nenesou, ale mohou ho v určitých případech odlišovat: *les – pes; les – let; les – los*. Disciplína, která se zabývá hláskami a vůbec celou zvukovou stránkou jazyka, se nazývá **fonetika** (viz kap. 4). Pro psanou podobu neexistuje disciplína analogická k fonetickému zkoumání zvukové podoby, popisem psací soustavy (viz kap. 10) se částečně zabývá ortografie.

Vyšší jazykovou jednotkou je **morfém**, který se skládá z hlásek (nebo písmen). Morfém představuje tu část slova, která nese nějaký význam, popř. plní mluvnickou funkci: např. slovo *žena* je tvořeno dvěma morfémy *žen-a*, z nichž první nese lexikální význam slova „žena“, druhý nese význam prvního pádu jednotného čísla. Morfémy se zabývá **morfeematika** (viz 7.0.1).

Různými tvary, které slova mají v závislosti na gramatických kategoriích, se pak zabývá tvarosloví, **morfologie** (viz kap. 7). V rámci této disciplíny – které je věnována podstatná část této knihy – se tradičně pojednává i o slovních druzích, jejich gramatických kategoriích a způsobech jejich vyjádření. Za součást morfologie bývá považována i nauka o **tvoření slov** (viz kap. 6).

Morfémy jsou skladebními kameny slov. Ačkoli je termín **slovo** intuitivně zřejmý, je velmi obtížné ho přesně definovat. Budeme-li se pohybovat v oblasti psaného jazyka, můžeme se spokojit s tím, že (grafické) slovo je shluk písmen v textu oddělený z obou stran mezerami, který má nějaký význam a příp. nějaké gramatické kategorie. Jiná by byla definice pro slovo z hlediska jeho zvukových vlastností nebo z hlediska

jeho významu apod. Je tedy zřejmé, že definice uvedená výš je pro mnoho případů nepoužitelná (např. v případech víceslovných jednotek, kolokací, frazémů apod.). Disciplína pojednávající o slovech, jejich významech a slovní zásobě (lexikonu) se nazývá **lexikologie** (viz kap. 5). Procesem rozšiřování slovní zásoby odvozováním z jiných slov, přejímáním z cizích jazyků a dalšími způsoby se zabývá **slovotvorba** (viz kap. 6).

Nad rovinou slov se nacházejí **věty a výpovědi**. Jejich tvoření a stavbě se věnuje skladba (**syntax**), které je věnován především druhý díl této mluvnice. V rámci této knihy poskytuje možnost základního seznámení s problematikou syntaxe a úvod k jejímu prohloubenému studiu kapitola 8.

Věty a výpovědi se skládají do **textu**, jehož pozorováním a popisem jeho zákonitostí se zabývá **stylistika** (viz kap. 9) a **textová lingvistika**.

Napříč rovinami procházejí **frazémy** (disciplína se nazývá frazeologie), což jsou kombinace dvou a více jednotek (ať už morfémů, nebo slov), jejichž častý souvškyt signalizuje, že vazba mezi nimi je natolik pevná, že tvoří jeden celek. Kombinace slov v *souvislosti s* nebo *sama sebe* tak tvoří kolokace, které je oprávněně považovat za jednu jednotku.

Vedle disciplín popsanych výše, které se zabývají konkrétními jazykovými rovinami, existuje ještě řada jazykovědných oborů, které leží na hranici mezi lingvistikou a jinou vědou (sociolingvistika, psycho-lingvistika, neurolingvistika, kognitivní lingvistika atp.).

1.3 JAZYK V RÁMCI SPOLEČNOSTI

Nebylo by správné jazyk redukovat jen na soubor rovin, jednotek a pravidelností, které vystupují do popředí při jeho popisu. Jazyk je především sociální jev, což se projevuje několika aspekty.

Jazykové znaky (pro zjednodušení v tuto chvíli uvažujme jen slova) mají jednak svou formu, podobu a jednak nesou význam, obsah. V různých jazycích se tentýž význam pojmenovává různými formami: *pes*, *dog*, *Hund*, *chien* apod. Neexistuje tedy žádná přímá souvislost mezi konkrétní podobou slova (zvukovou nebo grafickou) a jeho významem. Přiřazení významu ke konkrétnímu řetězu hlásek, který tvoří slovo, je v tomto smyslu nahodilé (arbitrární) a je věcí společenské konvence, zvyku.

Ačkoli je přiřazení významu formě arbitrární a konvenční, není svévolné v tom smyslu, že by jednotlivec (nebo skupina mluvčích) mohl rozhodovat o tom, jaký význam bude vyjadřován daným slovem nebo co dané slovo má přesně znamenat. O těchto věcech rozhoduje vždycky většina mluvčích daného jazyka. Nikoli ovšem nějakým vědomým hlasováním, ale tím, jak skutečně daný znak užívají. Pro charakteristiku znaku z hlediska jeho významu, formy, ale i jeho postavení v rámci jiných znaků je tedy rozhodující většinový úzus rodilých mluvčích, který se přirozeně v čase mění.